

Łukasz Piotr Nowak

ORCID: 0000-0001-9193-1529

Parafia ewangelicka w Trzciance i jej księgi metrykalne do 1945 roku

Streszczenie: Luteranie obecni byli w Trzciance najprawdopodobniej już od XVI w. Właściciele dóbr trzcianeckich w okresie staropolskim zabraniali protestantom budowy własnej świątyni i naklaniali ich do konwersji na katolicyzm. Dopiero po pierwszym rozbiórce Polski, gdy Trzcianka została włączona do Prus, powołano do istnienia parafię luterzańską (1773). Funkcjonowała ona w ramach czterech nieformalnych okręgów (Trzcianka-miasto, Trzcianka-wieś, Nowa Wieś, inne wsie), dla których prowadzono osobne księgi metrykalne. Okręgi te posiadały również własne kościoły. Parafia luterńska zaprzestała działalności wraz z przesiedleniami ludności niemieckiej po zakończeniu drugiej wojny światowej. Jej księgi metrykalne zachowały się nielicznie, najczęściej w formie duplikatów.

Słowa kluczowe: księgi metrykalne, luteranie, Kościół ewangelicko-augsburski, protestantyzm, Trzcianka, Wielkopolska

Summary: The Lutheran Parish in Trzcianka and their Parish Registers till 1945

The first Lutherans may have settled in Trzcianka in the 16th century. The owners of the Trzcianka estate in the old Polish period banned Protestants from building their own place of worship, and pressured them to convert to Catholicism. It was only during the first partition of Poland, when Trzcianka was incorporated into Prussia, that the Lutheran parish was created in 1773. This operated within four informal districts (Trzcianka-town, Trzcianka-village, Nowa Wieś, other villages), for which separate parish records were kept. These areas also had their own churches. The Lutheran parish ceased to function when the German population was resettled after the Second World War. Its records have survived only sparsely, mostly in the form of copies.

Keywords: parish registers, Lutherans, Evangelical-Augsburg Church, Protestantism, Trzcianka, Greater Poland

Wstęp

Począwszy od XVI w. aż do roku 1945 luteranie stanowili w Trzciance najliczniejszą wspólnotę wyznaniową. Koniec drugiej wojny światowej i związane z nim przesiedlenia ludności niemieckiej, oraz napływ polskich osadni-

ków, doprowadziły do zakończenia działalności trzcianeckiej parafii ewangelickiej. Badania nad jej historią zatrzymały się na latach 30. ubiegłego stulecia. Nieliczne, powojenne opracowania dotyczące dziejów Trzcianki marginalizowały rolę społeczności ewangelickiej w tym mieście, bądź zawierały jedynie szątkowe wiadomości na jej temat¹.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja aktualnego stanu wiedzy na temat parafii luterańskiej w Trzciance do 1945 r. ze szczególnym uwzględnieniem wiadomości na temat jej ksiąg metrykalnych. Księgi te oraz ich duplikaty stanowią bezcenne źródło historyczne służące do badań nad dziejami regionu oraz poszukiwań genealogicznych².

1. Zarys dziejów parafii ewangelickiej w Trzciance do 1945 r.

Choć formalnie parafia luterańska w Trzciance powstała dopiero po pierwszym rozbiore Polski, to społeczność ewangelicka, najprawdopodobniej, była obecna w tej miejscowości od samego początku jej istnienia. Z całą pewnością można stwierdzić, że już na początku wieku XVII protestanci stanowili większość mieszkańców Trzcianki. W protokole spisany po wizytacji parafii katolickiej w 1628 r. odnotowano, że nawet sługa kościelny zatrudniony przy trzcianeckiej parafii katolickiej był protestantem, a wizytator zalecił jego wydalenie i zatrudnienie w jego miejsce katolika³. Kolejny z protokołów wizytacyjnych parafii katolickiej z 1641 r. mówi, że prawie wszyscy mieszkańcy Trzcianki byli w tym czasie protestantami⁴. Jednak wyznawcy luteranizmu, mieszkający w dobrach katolickiej rodziny Czarnkowskich a następnie ich spadkobierców, nie mieli pozwolenia na wybudowanie w Trzciance własnego kościoła i powołania do życia ewangelickiej gminy wyznaniowej aż do czasu,

---

¹ Do najważniejszych powojennych opracowań na temat historii Trzcianki zaliczyć należy: *Powiat trzcianecki wczoraj i dziś*, red. S. Zajchowska, Poznań 1961; J. Dolata, E. Gajda, H. Rogacki, *Trzcianka. Zarys dziejów*, t. 1 i 2, Poznań 1994; M. Hlebionek M., *Studia z dziejów Trzcianki i Ziemi Trzcianeckiej*, Trzcianka 2005.

² Więcej na temat historii i znaczenia ksiąg metrykalnych m.in. w: G. Liczbińska, *Księgi parafialne jako źródło informacji o populacjach historycznych*, „Przegląd Historyczny” 2011, nr 102/2, s. 267–282; J. Kupras, *Początki ksiąg metrykalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1961, t. 2, z. 1–2, s. 5–42; H. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kraków–Kalwaria Zebrzydowska 2013.

³ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej AAP), AV 07, k. 14: „Servitor seu minister ecclesiae haereticus expediendus, et catholicus in locus illius sufficiens”. Nie był to odosobniony przypadek; por. T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji wrocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 195–196.

⁴ AAP, AV 10, k. 351v.

gdy dobra te trafiły w 1772 r. pod panowanie pruskie⁵. Wręcz przeciwnie, źródła historyczne mówią o wielokrotnych próbach zmuszania trzcianeckich protestantów do konwersji na katolicyzm⁶. Wysiłki te pozostały jednak nieskuteczne, gdyż w czasie zajmowania Trzcianki przez wojska pruskie większość jej mieszkańców była luteranami⁷.

Parafia ewangelicka w Trzciance była organizmem bardzo rozbudowanym, który na przestrzeni wieków ewoluował, powiększając się o nowe miejscowości oraz pomniejszając się o niektóre gminy wiejskie, które usamodzielniały się, tworząc osobne parafie. Dla większej przejrzystości tekstu rys historyczny trzcianeckiej parafii luterkańskiej został podzielony na cztery części: Trzcianka-miasto, Trzcianka-wieś, Nowa Wieś i inne gminy wiejskie. Podział na takie nieformalne okręgi ukształtował się już pod koniec XVIII w. i zaczęto go stosować przy prowadzeniu ksiąg metrykalnych. O ile osiemnastowieczne księgi łączą w sobie metryki poszczególnych okręgów, o tyle, zaraz po upadku Księstwa Warszawskiego, rozpoczęto prowadzenie osobnych ksiąg dla każdego z nich.

1.a. Trzcianka-miasto

Pierwsze publiczne nabożeństwo ewangelickie trzcianeccy mieszczenie zorganizowali 30 października 1772 r. Poprowadził je zaproszony na tę uroczystość proboszcz z Zielonowa – pastor Balthasar Joachim Wolff (1719–1781)⁸.

⁵ W. Bartel, *Die evangelische Kirchengemeinde*, [w:] *Schönlanke an der Ostbahn*, bearb. E. Froese, Berlin 1930, s. 20. Więcej na temat protestantyzmu w okolicach Trzcianki w okresie staropolskim w: L. Bąk, *Ziemia Walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII w.*, Piła 1999.

⁶ Już w listopadzie 1624 r., uciekający przed zarazą poznańscy karmelici bosy, po czasowym osiedleniu się w pobliskim dworze w Białej, „dowiedzieli się, że w tych stronach wszędzie utrzymuje się bardzo niebezpieczna i wroga prawdziwej wierze herezja” i namówili Adama Sędziwoja Czarnkowskiego do wypędzenia z całej okolicy luterskich ministrów. Zob. *Kronika poznańskich Karmelitów Bosych*, opr. P. F. Neumann, Poznań 2001, s. 23. W odpisach zachowały się ponadto m.in.: uniwersał Anny Konstancji Czarnkowskiej z 1660 r. zakazujący w całej Czarnkowszczyźnie „pokątnie luterskie odprawować nabożeństwo, jako też z ministrami i fałszywymi predykantami konwersować”, i nakazujący „żeby każda wieś i z niej poddani do własnej parafiję księdza katolickiego należeli i na święta każde i niedzielę na nabożeństwa chodzili i na kazaniach bywali” (AAP, Konsystorz Generalny w Poznaniu, sygn. AC 186, k. 178v-179) oraz poszerzone o nowe rygory potwierdzenie tegoż dokumentu z 1721 r. (AAP, Konsystorz Generalny w Poznaniu, sygn. AC 188, k. 53v-54). Por. W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej, 1696–1763. Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.

⁷ W. Schulz, *Quellenband zur Geschichte der zweiten deutschen Ostsiedlung im westlichen Netzegau*, Leipzig 1938, s. 217.

⁸ C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte des Netzekreises und der Stadt Schönlanke*, Schönlanke-Kreuz 1930, s. 41.

Był on znaną osobistością, ponieważ pracował w dobrach wieleńskich już od 1746 r., sprawując funkcję proboszcza w Kocieniu Wielkim (1746–1756), Wieleńiu (1756–1759), Dzierżążnie Wielkim (1759–1766) i w Zielonowie (od 1766)⁹, dokąd często dojeżdżali trzcianceccy protestanci. Z powodu braku ewangelickiego kościoła w Trzciance, na miejsce pierwszego nabożeństwa wyznaczono cmentarz, na którym pod starą lipą (lub jak chce zapis z księgi zmarłych gminy ewangelickiej: pod starym wiązem) pastor Wolff odprawił liturgię i wygłosił uroczyste kazanie¹⁰. Jak informuje Carl Schulz, cmentarz ewangelicki znajdował się wówczas na terenie wsi Trzcianka, w pobliżu dzisiejszej ul. Żeromskiego 28¹¹.

Mimo że w mieście oficjalnie nie funkcjonowała jeszcze ewangelicka parafia, królewsko-pruska rejencja pozwoliła mieszkańcom na zatrudnienie własnego kaznodziei. W dniu celebracji pierwszego nabożeństwa przez pastora Wolffa urząd ten zaproponowano właśnie jemu. Początkowo pastor odrzucił tę propozycję, jednak ostatecznie na nią przystał i do 19 marca 1773 r. przyjeżdżał do Trzcianki jako gościnny kaznodzieja. Następnie przez dwa miesiące nie sprawował posługi w Trzciance. O przyczynie czasowego zawieszenia pracy pastora Wolfa dowiadujemy się z zapiski w najstarszej księdze zgonów gminy ewangelickiej:

„Miejscowej gminie [wyznaniowej] został narzucony przez tajnego radcę finansowego von Breckenhoffa inny kaznodzieja, nazwiskiem Dobrentz. Gmina nie spoczęła jednak, aż po wielu zastrzeżeniach otrzymała zatwierdzenie pana Balthasara Joachima Wolffa na stanowisko jej rzeczywistego kaznodziei i duszpasterza. [...] [O]bjął on ponownie 14 maja 1773 r. swój [...] urząd. W tymże dniu został on ponadto zatwierdzony przez dwór i troszczył się o tę gminę do święta Zesłania Ducha Świętego w roku 1780, kiedy się do niej przeprowadził, opuszczając parafię w Zielonowie i odtąd sprawował urząd prawego duszpasterza”¹².

---

⁹ A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Posen 1898, s. 64, 108, 115, 362.

¹⁰ F. Just, *Dreihundert Jahre Posener Schulzendorf. Geschichte des Dorfes Neudorf bei Schönlanke (Kr. Czarnikau)*, Bromberg 1918, s. 77.

¹¹ C. Schulz, *Quellen und Urkunden zur Geschichte des Netzekreises*, t. 3, Schönlanke–Kreuz 1937, s. 17.

¹² Zapiska z 1781 r. w księdze zgonów miejskiej gminy ewangelickiej w Trzciance za: C. Schulz, *Quellen und Urkunden*, t. 3, dz. cyt., s. 17. Informacja o sprawowaniu urzędu kaznodziejskiego w Trzciance przez pastora Dobrentza w okresie 19 marca do 14 maja 1773 r. znajduje się również w innej pozycji tegoż autora: C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 42.

Wybór pastora Wolffa na proboszcza w Trzciance został zatwierdzony przez króla 8 kwietnia 1773 r., a jego oficjalne wprowadzenie na urząd miało miejsce 3 czerwca 1774 r. W tym czasie nadal pozostawał on proboszczem w Zielonowie, gdzie rezydował aż do 1780 r., a do miasta zjeżdżał tylko na nabożeństwa¹³.

C. Schulz przyjmuje za datę erygowania parafii luterańskiej w Trzciance dzień 1 lutego 1773 r.¹⁴ Terytorialnie obejmowała ona swoim zasięgiem: Trzciankę miasto, wieś i folwark, Sarcz, Nową Wieś, Straduń, Smolarnię, Niekursko, Gintorowo, leśniczówkę Rychlik oraz folwarki Rudka i Wrząca. Na czele parafii stał proboszcz wspierany przez czterech starszych gminy. Zadaniem starszych była troska o prawidłowe zarządzanie finansami i pobieranie należności za czynności religijne. Źródłem dochodów parafii były opłaty za bicie w dzwony przy chrztach, ślubach i pogrzebach, składka i dobrowolne datki wiernych. Starsi każdego roku przedstawiali rozliczenie z kasy kościelnej do zatwierdzenia przez proboszcza, a następnie przez magistrat. Od 1793 r. było ono również aprobowane przez miejscowy królewski Urząd Administracji Bezpośredniej (*Immediat-Administrationsamt*). Z kasy kościelnej utrzymywano wyłącznie budynki i grunty kościelne. Osobno rozliczano uposażenie proboszcza, który poza opłatami za usługi religijne otrzymywał corocznie od każdego mieszkańca: Trzcianki miasta – 12 gr, Trzcianki wsi – 8 gr, Sarcza – 8 gr, Smolarni, Niekurska i folwarku Wrząca po 6 gr, Nowej Wsi – po 1 korcu żyta miary berlińskiej z jednego łana ziemi i od każdego chałupnika 4 gr, Stradunia – 4 gr oraz pewne sumy z pozostałych folwarków i przysiółków¹⁵.

W 1773 r. odkupiono od wdowy Zantow plac w centrum miasta, leżący naprzeciw kościoła katolickiego, który przeznaczono pod budowę świątyni

¹³ Tamże, s. 42. Pastor Wolf zmarł w roku 1781. Jego następcami na urzędzie proboszcza byli: p. Friedrich Wilhelm Kruska (1782–1816), p. Friedrich Wilhelm Hartmann (1817–1849), p. Carl August Jaehnike (1851–1866), p. Friedrich Wilhelm Ritter (1867–1892), p. Otto Altmann (1893–1914), p. Oskar Blümel (1914–1915), p. Richard Hessler (1876–1925), p. Paul Reinhard Trapp (1925–1926), p. Gottfried Wessberge (1926–1932), p. Walter Bartel (1932–1939), p. Oswald Brunzel (1939–1941), p. Heinz Schröer (1941–1945). Zob. A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien*, dz. cyt., s. 362–363; W. Bartel, *Tut mir auf die schöne Pforte*, [Berlin 1947], maszynopis w posiadaniu Kreisarchiv Nordfriesland, sygn. N-B53.

¹⁴ C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 42.

¹⁵ C. Schulz, *Die Herrschaft Schönlanke im Jahre 1793*, Schönlanke und Kreuz 1932, s. 19–51. Źródło to zostało niedawno opublikowane również w języku polskim: *Protokoły rewizyjne dóbr trzcianeckich z 1793 r.*, opr. i tłum. Ł. Nowak, Trzcianka 2018.

ewangelickiej. Plan budynku z muru pruskiego o wymiarach 20x40 łokci wykonał inspektor Jawein. Po ukończeniu budowy, 3 grudnia 1775 r. dokonano uroczystego poświęcenia nowej świątyni oraz otwarcia przylegającego do niej cmentarza. Budynek znajdował się w pobliżu dzisiejszej ul. Kościuszki 12. Mieszkańcy wsi Trzcianka ponieśli $\frac{1}{4}$ kosztów budowy, dlatego przysługiwała im $\frac{1}{4}$ miejsc w kościele. Mieszczanie mieli natomiast do dyspozycji $\frac{3}{4}$ miejsc¹⁶. Do nowego kościoła farbiarz Georg Christoph Viertel ufundował w 1779 r. ołtarz i ambonę o wartości 500 talarów¹⁷.

W 1787 r. mieszkańcy Białej wybudowali własną świątynię¹⁸. W 1795 r. w Niekursku powstał ewangelicki dom modlitwy¹⁹. Być może stało się to impulsem dla mieszkańców wiejskiej części Trzcianki do budowy własnego kościoła. Został on ukończony i poświęcony w grudniu 1799 r. Wcześniej, w styczniu tego samego roku, poświęcono nowo wybudowany kościół w Nowej Wsi²⁰. Tymczasem, mimo iż parafia ewangelicka posiadała kilka kościołów filialnych, w których gromadzili się wierni z pobliskich wsi, odciążając niejako świątynię parafialną, miasto nieustannie się rozwijało i już na początku XIX w. jego kościół stał się zbyt ciasny, aby móc pomieścić wszystkich wiernych. Wówczas pojawiły się plany budowy nowej świątyni, która byłaby znacznie większa i zbudowana z trwalszych materiałów. Jednak zmiana granic państwa i przemarsze wojsk napoleońskich znacznie zubożyły miasto na wiele lat, tak że przez pierwsze trzydziestolecie XIX w. nie było go stać na rozpoczęcie nowej inwestycji. W 1829 r. spłonął kościół trzcianieckiej ewangelickiej gminy wiejskiej, co spowodowało, że na nowo przyłączyła się ona do miasta. Fakt ten przesądził o konieczności budowy nowej świątyni dla obu gmin²¹.

Potrzeba ta została wyrażona już w czasie wizytacji ewangelickiej parafii w Trzciance w dniu 24 kwietnia 1834 r. Hospitujący gminę superintendent generalny, biskup Karl Freymarck z Poznania zanotował w sprawozdaniu powizytacyjnym:

---

¹⁶ H. Froese, *Geschichte der Stadt Schönlanke*, Schönlanke 1929, s. 99–102, maszynopis w posiadaniu Muzeum Ziemi Nadnoteckiej im. Wiktora Stachowiaka w Trzciance (dalej MZN), bez sygnatury.

¹⁷ C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 43.

¹⁸ A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien*, dz. cyt., s. 11.

¹⁹ Istniał on do 1836 r., kiedy w Niekursku wybudowano kościół ewangelicki. Zob. C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 29.

²⁰ F. Just, *Dreihundert Jahre Posener Schulzendorf*, dz. cyt., s. 81.

²¹ H. Froese, *Geschichte der Stadt Schönlanke*, dz. cyt., s. 105–107.

„Gmina [...] nie zgłosiła, po tym jak została zapytana, żadnych wniosków i zażaleń, za wyjątkiem tego, że gminna komisja budowlana przedstawiła konieczność budowy nowego kościoła, gdyż obecny grozi już zawaleniem i jego naprawa nie przyniesie żadnego skutku, gdyż budynek ma nietrwały fundament i stał się o wiele za mały dla gminy. Informacje te zostały uznane za słuszne” (tł. aut.)²².

Dla społeczności ewangelickiej w Trzciance od samego początku było jasne, że nowy kościół musi być dużo większy od poprzedniego, a co za tym idzie parafia będzie potrzebowała nowego miejsca pod budowę. Wyburzenie starego kościoła i rozpoczęcie budowy w tym samym miejscu nowego nie było opcją możliwą do zrealizowania, gdyż pierwsza świątynia ulokowana była dość ciasno przy szkole, ponadto otoczona była cmentarzem. Z powodu braku innego atrakcyjnego miejsca w centrum miasta zdecydowano o wybudowaniu kościoła na środku rynku miejskiego. Zaprojektowania obiektu podjął się Friedrich August Stüler, uczeń wybitnego berlińskiego architekta Karla Friedricha Schinkla, projektanta trzcianeckiego kościoła katolickiego z 1825 r. Prace budowlane przeprowadzono w latach 1843–1847²³. Całość budowy kosztowała 19093 talary, z czego 11310 talarów pochodziło z kasy królewskiej²⁴. Uroczystego poświęcenia świątyni 15 października 1847 r., w dniu urodzin króla Fryderyka Wilhelma IV, dokonał wspomniany biskup i superintendent generalny Karl Freymark z Poznania, który w 1834 r. wizytował parafię²⁵.

6 sierpnia 1852 r. nowo wybudowany kościół odwiedził jego główny sponsor i patron – król Fryderyk Wilhelm IV. O ile monarsze podobała się sama budowla, o tyle nie był on zadowolony z jej wyposażenia. Początkowo

²² Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu, sygn. 893/971 [niepaginowana].

²³ P. Birecki, *Z dziejów XIX-wiecznych kościołów Trzcianki i jej najbliższej okolicy*, „Kronika Ziemi Trzcianeckiej” 2017, nr 7, s. 24–25.

²⁴ Początkowo król przyznał parafii ewangelickiej w Trzciance jedynie 7000 talarów na budowę nowego kościoła, jednak przedstawiony mu do zatwierdzenia projekt opiewający na 14783 talary nie zyskał jego aprobaty. Wówczas monarcha polecił tajnemu radcy budowlanemu Stülerowi przygotowanie nowego projektu kościoła na planie bazyliki. Nowy projekt zyskał wprawdzie uznanie króla, był jednak droższy o 4310 talarów. Fryderyk Wilhelm IV zdecydował, że dopłaci parafii w Trzciance brakującą kwotę i polecił przystąpienie do budowy według nowego projektu. Zob. E. Bleich, *Der erste Vereinigte Landtag in Berlin 1847*, t. 1, Berlin 1847, s. 563 (gdzie wyszczególniono przyznanie przez króla początkowej kwoty 7000 talarów); H. Froese, *Geschichte der Stadt Schönlanke*, dz. cyt., s. 107.

²⁵ E. Spude, *Geschichte der Stadt Schönlanke und Umgegend*, Deutsch Krone 1885, s. 71; *Trzcianka w przeszłości i obecnie. Rękopisy z 1912 r.*, opr. i tłum. Ł. Nowak, Trzcianka 2019, s. 274–275.

nad prostym ołtarzem wisiała oprawiona w złote ramy reprodukcja *Ostatniej Wieczerzy* Leonarda da Vinci. Później obraz ten przeniesiono do zakrystii, a pod koniec XIX w. bardziej wyeksponowano duże okna witrażowe znajdujące się za ołtarzem. W tym czasie do kościoła zakupiono również nową ambonę oraz podłączono ogrzewanie nawiewowe²⁶. Poświęcenie odrestaurowanego kościoła odbyło się 20 grudnia 1897 roku²⁷.

1 sierpnia 1926 r. w kościele odsłonięto tablice pamiątkowe poświęcone mieszkańcom Trzcianki poległym w I wojnie światowej²⁸. W 1935 r. przeprowadzono gruntowny remont zakrystii, ceglana podłoga w kościele pokryto deskami. W tym samym czasie odnowiono kościelne ogrzewanie²⁹.

W lutym 1945 r. ostatni proboszcz ewangelicki Trzcianki – pastor Heinz Schröer został aresztowany i wywieziony do Rosji, gdzie zmarł w tym samym roku³⁰. Wówczas nieformalnym, współodpowiedzialnym za parafię został mieszkający w Trzciance, emerytowany od 1941 r., poprzednik pastora Schröera na urzędzie proboszcza – pastor Oswald Brunzel. Ten popełnił jednak 12 sierpnia 1945 r. samobójstwo³¹. Wówczas całkowitą opiekę duszpasterską nad parafią przejęła siostra Irma Dorn, która współkierowała parafią po aresztowaniu pastora Bartela, a ostatnie ewangelickie nabożeństwo w trzcianieckim kościele odprawiła panna Anna Graf³². W październiku 1946 r. ostatni Niemcy, którzy zdecydowali się opuścić leżącą w granicach Polski Trzciankę wyjechali transportem kolejowym do Berlina³³. W ten sposób zakończyła się działalność trzcianieckiej parafii ewangelickiej. Kościół ewangelicki w Trzciance przetrwał dwadzieścia lat dłużej niż sama parafia. Początkowo planowano przebudowanie go na dom kultury, jednak plany te były zbyt kosztowne. Ostatecznie został rozebrany w 1965 roku³⁴.

---

²⁶ MZN, *Bauakten Ev. Kirchengemeinde Markt*, bez sygnatury.

²⁷ W. Bartel, *Tut mir auf die schöne Pforte*, dz. cyt., s. 10–12.

²⁸ C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 64.

²⁹ W. Bartel, *Tut mir auf die schöne Pforte*, dz. cyt., s. 11.

³⁰ C. Bendick, A. Kurschat, H. Schultze, *Ihr Ende schaut an. Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 2008, s. 433.

³¹ Archiwum Parafii pw. św. Jana Chrzyciela w Trzciance (dalej APTJCh), *Księga zgonów parafii ewangelickiej w Trzciance 1941–1945*, bez sygnatury [niepaginowana], wpis z sierpnia 1945 r.

³² W. Bartel, *Tut mir auf die schöne Pforte*, dz. cyt., s. 9.

³³ E. Zachaś, *Osadnictwo i procesy społeczne związane z osadnictwem po wyzwoleniu*, [w:] *Powiat trzcianiecki wczoraj i dziś*, red. S. Zajchowska, Poznań 1961, s. 117.

³⁴ A. Poniatowski, *Powojenna historia trzcianieckiego kościoła ewangelickiego*, „Kronika Ziemi Trzcianieckiej” 2015, nr 5, s. 81–87.

1.b. Trzcianka-wieś

Projekt odłączenia wsi Trzcianka od miejskiej gminy wyznaniowej pojawił się w latach 90. XVIII w.³⁵ Proces ten rozpoczęto od pozyskania potrzebnych gruntów pod budowę kościoła i założenie własnego przykościelnego cmentarza. 20 marca 1797 r. urząd administracyjny dóbr królewskich wydał asygnatę zezwalającą na zakup dwóch ogrodów wiejskich przy dzisiejszej ul. Żeromskiego, w miejscu, gdzie obecnie znajduje się hala widowiskowo-sportowa oraz trzcieńskie liceum ogólnokształcące. Dotychczasowi właściciele tych gruntów, wolni chłopci Martin Gesse i Barthel Dumdey, otrzymali jako rekompensatę łąki nadnoteckie. Na nabytym gruncie o powierzchni ok. 1/2 dużej morgi (=ok. 0,28 ha) wymierzono działkę pod nowy cmentarz³⁶.

Zgodnie z ówczesnym zwyczajem zmarłych chowano na cmentarzu przy biciu dzwonów, dlatego postanowiono, że właśnie te instrumenty będą drugim zakupem nowej gminy wyznaniowej. Kupno dzwonów wiązało się z bardzo dużym nakładem finansowym. Aby pozyskać środki poproszono o zezwolenie z urzędu administracyjnego na sprzedaż starej wiejskiej kuźni. Urząd wyraził zgodę w dniu 28 czerwca, a 1 sierpnia 1797 r. spisano kontrakt, na mocy którego Daniel Röhr, mistrz kowalski z miasta Trzcianka zakupił od mieszkańców wsi Trzcianka kuźnię wiejską wraz z budynkiem mieszkalnym, stajnią, kominiem kuźnianym, ostrówkiem i dwoma ogrodami za sumę 300 talarów. W cenę kupna wliczony był przywilej na świadczenie usług połowie wsi lub, inaczej mówiąc, połowa mieszkańców wsi Trzcianka była zobowiązana do korzystania z usług tego właśnie kowala, a nie innego³⁷. W tym samym dniu spisano jeszcze jedną umowę, której treść gwarantowała wiejskiemu kowalowi Martinowi Gouderianowi prawo do świadczenia usług drugiej połowie wsi Trzcianka w zamian za 100 talarów³⁸.

Uzyskane ze sprzedaży kuźni i praw kowalskich 400 talarów przeznaczono na zamówienie, w odlewni Carla Gottlieba Beckera w Szczecinie, dwóch dzwonów, które wraz z nowym cmentarzem poświęcił 7 stycznia 1798 r. trzcieński pastor Friedrich Wilhelm Kruska³⁹. Poświęcenie nowych

³⁵ A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien*, dz. cyt., s. 361.

³⁶ APP, Starostwo Powiatowe w Czarnkowie, sygn. 1027/1271, s. 3.

³⁷ APP, Starostwo Powiatowe w Czarnkowie, sygn. 1027/1271, s. 2–3; C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 44–45; tenże, *Quellen und Urkunden*, t. 3, dz. cyt., s. 76–79.

³⁸ Tamże, s. 80–81.

³⁹ Całkowity koszt zakupu dzwonów wraz z transportem wyniósł 563 talary 6 groszy. Braku-

dzwonów i cmentarza połączone było z pierwszym pogrzebem na nowym miejscu. Pochowano 14-letniego Johanna Christopha Radtke, zmarłego z wyćnięcia, syna miejscowego wolnego chłopca⁴⁰. Od tego dnia do zamknięcia cmentarza w 1823 r. pochowano na nim w sumie 563 osoby, w tym 297 mężczyzn i 266 kobiet⁴¹.

Kolejnym krokiem w rozwoju wiejskiej gminy ewangelickiej w Trzciance była budowa własnej świątyni przy nowym cmentarzu. Miała ona miejsce w latach 1798–1799. Uroczystego poświęcenia kościoła zbudowanego z muru pruskiego dokonał 22 grudnia 1799 r. pastor Friedrich Wilhelm Kruska. W zamian za dostarczanie mu ze wsi drewna opałowego zobowiązał się on do odprawiania w wiejskim kościele przynajmniej ośmiu nabożeństw rocznie⁴².

Dzieje samodzielnej trzcianeckiej gminy wiejskiej zamykają się na przestrzeni 30 lat, kiedy funkcjonowała obsługiwana przez miejskich pastorów. Jej kres nastąpił wraz z pożarem części wsi 31 sierpnia 1829 r., gdy spłonął kościół wraz ze szkołą. Kościoła nigdy nie odbudowano, ponownie przyłączając się do gminy miejskiej⁴³. Już wcześniej, w listopadzie 1823 r. zamknięto przykościelny wiejski cmentarz⁴⁴.

1.c. Nowa Wieś

Ewangeliccy mieszkańcy, założonej w 1618 r. Nowej Wsi, nie mieli do czasu zaborów własnego kościoła. Około 1700 r. gmina wiejska zbudowała dzwonnice i zakupiła dzwon, którego dźwięk odprowadzał zmarłych na miejsce wiecznego spoczynku i alarmował o wybuchach pożarów. Dzwon ten pękł i w 1738 r. przetopiono go w Szczecinie na inny, który również umieszczono

---

jąca sumę 163 talarów 6 groszy uzupełnili według własnego uznania poszczególni gospodarze wsi Trzcianka. APP, Starostwo Powiatowe w Czarnkowie, sygn. 1027/1271, s. 3–4; C. Schulz, *Quellen und Urkunden*, t. 3, dz. cyt., s. 123–125.

⁴⁰ APP, Starostwo Powiatowe w Czarnkowie, sygn. 1027/1271, s. 4 (akt zgonu nr 1798/1).

⁴¹ Obliczenia dokonano na podstawie zapisów w księdze zmarłych gminy ewangelickiej we wsi Trzciance 1798–1823. W tym samym roku zakończono pisanie tej księgi. APP, Starostwo Powiatowe w Czarnkowie, sygn. 1027/1271, s. 4–53.

⁴² H. Froese, *Geschichte der Stadt Schönlanke*, dz. cyt., s. 103; C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 45.

⁴³ *Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte*, hrsg. E. Keyser, Bd. 1, *Nordostdeutschland*, Stuttgart 1939, s. 232.

⁴⁴ C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 47–48 podaje, że cmentarz zamknięto 23 października 1823 r. i sugeruje, że w następnym roku mógł zostać otwarty dla wsi cmentarz przy obecnej ul. Wieleńskiej. Ostatnia zapiska w duplikacie księgi zgonów wiejskiej gminy ewangelickiej mówi jednak, że ostatni pochowany na tym cmentarzu parafianin zmarł 23 listopada 1823 r. Zapewne kilka dni później odbył się jego pogrzeb. Zob. APP, Starostwo Powiatowe w Czarnkowie, sygn. 1027/1271, s. 53.

w dzwonnicy w centrum wsi⁴⁵. Czy to ze względu na nieprzychylność polskich właścicieli Czarnkowszczyzny, czy też z powodu ubóstwa chłopów, do końca XVIII wieku nie udało się wybudować we wsi ewangelickiego kościoła. Nowowiejscy luteranie uczęszczali w tym czasie na nabożeństwa do świątyń położonych w dobrach wieleńskich⁴⁶.

W 1763 r. pastor Balthasar Joachim Wolff z Dzierżążna Wielkiego odprawił w domu lub stodole sołtysa Mittelstäda pierwsze publiczne ewangelickie nabożeństwo w historii wsi. Stało się ono bodźcem do wzniesienia pierwszego domu modlitwy, który powstał w latach 1764–1766. Nie był to jeszcze kościół, ale budynek, w którym w ciągu tygodnia wiejski nauczyciel prowadził zajęcia szkolne, a w niedzielę przewodniczył nabożeństwom, w czasie których odczytywał kazania i fragmenty Biblii z zakupionych w tym celu książek. Od czasu do czasu na liturgię zapraszano również pastora Wolffa⁴⁷.

Po założeniu parafii ewangelickiej w Trzciance w 1773 r. Nowa Wieś przyłączyła się do niej jako jej filia, która swym zasięgiem obejmowała pobliski folwark Rudka, folwark Ginterowo, leżącą przy drodze z Trzcianki do Kuźnicy Czarnkowskiej karczmę Sandkrug oraz tzw. Polski Młyn (od 1897 r. gospodarstwo to stanowi część wsi Teresin⁴⁸). Postanowiono też o budowie kościoła, gdyż budynek szkolny szybko stał się zbyt ciasny. Wewnętrzne spory o sfinansowanie prac budowlanych trwały do 1797 r., gdy wieś zwróciła się bezpośrednio do króla Fryderyka Wilhelma III z prośbą o zgodę na postawienie kościoła z własnych środków gminnych, z pominięciem rozwiązań proponowanych przez administrację dóbr trzcianeckich. Po uzyskaniu królewskiej zgody przystąpiono do budowy nowej świątyni, którą 20 stycznia 1799 r. uroczystie poświęcił następca pastora Wolffa – pastor Friedrich Wilhelm Kruska⁴⁹.

W 1810 r. do kościoła dobudowano niewielką wieżę, którą następnie wyburzono w 1826 r., powiększając o jej szerokość nawę główną. Nad poszerzoną częścią nadbudowano mniejszą wieżyczkę, w której umieszczono dzwon z 1738 r. Drugi dzwon gmina dokupiła w 1830 r. W takim kształcie kościół dotrwał do końca XIX w. W 1900 r. zawałiła się połowa gzymsu północ-

⁴⁵ F. Mertinat, *Die Glocken der evangl. Kirchen in der Grenzmark*, „Grenzmärkische Heimatblätter” 1942, XVIII Jg., Heft 1–2, s. 149–150. Instrument ten zachował się do dziś i obecnie (2021) znajduje się przy kaplicy pw. Matki Bożej Saletyńskiej w Straduniu.

⁴⁶ F. Just, *Dreihundert Jahre Posener Schulzendorf*, dz. cyt., s. 72.

⁴⁷ Tamże, s. 75–76.

⁴⁸ C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 31.

⁴⁹ F. Just, *Dreihundert Jahre Posener Schulzendorf*, dz. cyt., s. 77–81.

nej ściany świątyni. Uszkodzona ściana natychmiast została prowizorycznie zabezpieczona, po czym zdecydowano o konieczności budowy nowego kościoła. Ponieważ nadbudowana wieżyczka zaczęła się niebezpiecznie przechylać, została w 1905 r. całkowicie rozebrana do wysokości dachu, a powstały w ten sposób otwór został przykryty papą. Coraz gorszy stan budynku zmusił gminę do szybszej realizacji planów budowy. W 1906 r. położono kamień węgielny pod fundamenty nowego kościoła, którego budowę ukończono w 1908 r. Uroczystości poświęcenia świątyni 29 września 1908 r. przewodniczył generalny superintendent Johannes Hesekeel z Poznania⁵⁰. Do nowego kościoła cesarzowa Augusta Victoria ufundowała dwa świeczniki, mieszkańcy Nowej Wsi zebrali fundusze na zegar na wieży, a mieszkańcy Rudki zapłacili za przetopienie uszkodzonego starego dzwonu z 1830 r. na nowy instrument, do którego dokupiono drugi podobny. Oba nowe dzwony zostały w 1917 r. skonfiskowane na cele wojenne i przetopione⁵¹. Dopiero w 1925 r. zakupiono dwa nowe instrumenty, podobne do poprzednich⁵². Nowowiejski kościół służył ewangelikom do czasu nieformalnego zamknięcia po wojnie ewangelickiej parafii w Trzciance. Powstałe w wyniku działań wojennych uszkodzenia wieży i dachu zostały usunięte w latach 1947–1948, po czym 29 czerwca 1948 r. świątynia została poświęcona jako katolicki kościół pw. św. Piotra i Pawła⁵³.

1.d. Inne gminy wiejskie

Powstała w 1772 r. ewangelicka parafia w Trzciance terytorialnie obejmowała takie miejscowości jak: Trzcianka (miasto, wieś, folwark), Biała, Łomnica, Niekursko, Nowa Wieś, Radolin, Radosiew, Rudka (folwark), Sarcz, Smolarnia, Straduń, Wrząca (folwark) oraz kilka mniejszych przysiółków i młynów. W późniejszym czasie parafia powiększyła się jeszcze o Teresin, który jako kolonię zaczęto zakładać w 1797 r.⁵⁴

W 1787 r. w Białej wybudowano pierwszy kościół ewangelicki. Po tym jak spłonął on w 1810 r., wieś przez kolejną dekadę zbierała środki na budowę nowej świątyni, którą poświęcono w 1821 r. Do połowy XIX w. pozostawała

---

⁵⁰ C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 32.

⁵¹ F. Just, *Dreihundert Jahre Posener Schulzendorf*, dz. cyt., s. 95–96.

⁵² F. Mertinat, *Die Glocken der evangl. Kirchen*, art. cyt., s. 150.

⁵³ APTJCh, *Kronika kościoła filialnego pw. św. Piotra i Pawła w Nowej Wsi 1947–1981*, bez sygnatury, s. 1–4.

⁵⁴ H. v. Cornberg, *Die Kirchenbücher der evangelischen Kirchen der Provinz Grenzmark Posen-Westpreußen*, Schönlanke und Kreuz 1934, s. 45.

ona w granicach parafii ewangelickiej w Trzciance. Jednak w 1853 r. utworzono samodzielną parafię ewangelicką w Białej⁵⁵. Przyłączono do niej kosztem parafii w Trzciance również wsie Radolin oraz Wrząca. Przekazano jej prowadzone dotychczas samodzielnie dla Radolina (od 1773) i Białej (od 1826) księgi metrykalne⁵⁶. W 1870 r. parafię w Białej powiększono o Łomnicę wraz z Łomnickim Młynem, które również odłączono od Trzcianki⁵⁷.

Nieco wcześniej, bo w 1869 r. odłączono od niej jeszcze młodą wieś Rychlik, którą włączono do parafii w Siedlisku, i w obrębie której pozostawała do 1911 r. Następnie przyłączono ją do nowo powstałej parafii w Smolarni⁵⁸.

Kształtującą się od poł. XIX w. w jeden spójny organizm kolonię Radolin odłączono od Trzcianki i przyłączono w 1903 r. do powstałej w tym samym roku parafii w Kuźnicy Czarnkowskiej. W 1904 r. dołączyła do niej osada Radosiew⁵⁹.

Ostatnią większą zmianą strukturalną pod względem powierzchni trzcianeckiej parafii ewangelickiej było odłączenie się gminy Smolarnia. W 1910 r. stała się ona samodzielną parafią, która objęła dodatkowo Straduń oraz nieistniejącą już dziś osadę Dolfsbruch. Jak wspomniano, rok później przyłączono do niej Rychlik⁶⁰.

W okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej poza Trzcianką i jej gminami-córkami (*Töchtergemeinden*) w Nowej Wsi (z Rudką) i Niekursku, spośród tzw. gmin wiejskich, przy parafii w Trzciance pozostały jedynie Sarcz, Teresin oraz siedziba nadleśnictwa Trzcianka⁶¹.

---

⁵⁵ C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 30; W. Bartel, *Tut mir auf die schöne Pforte*, dz. cyt., s. 17 (tenże błędnie podaje rok 1854 jako rok założenia parafii).

⁵⁶ Księgi metrykalne parafii ewangelickiej w Białej z lat 1826–1886 znajdują się w: APP, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Biała (pow. czarnkowski), sygn. 3766/0, natomiast księgi z Radolina w: APP, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Radolin (pow. trzcianecki), sygn. 3842/1-3.

⁵⁷ H. v. Cornberg, *Die Kirchenbücher der evangelischen Kirchen*, dz. cyt., s. 32; C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte*, dz. cyt., s. 30; A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen*, dz. cyt., s. 10–11.

⁵⁸ H. v. Cornberg, *Die Kirchenbücher der evangelischen Kirchen*, dz. cyt., s. 45–47.

⁵⁹ Tamże, s. 42, 45.

⁶⁰ Tamże, s. 45, 47.

⁶¹ H. Froese, *Geschichte der Stadt Schönlanke*, dz. cyt., s. 109.

Tab. 1. Wykaz miejscowości, które przynależały do parafii ewangelickiej w Trzciance w latach 1772–1939.

Parafia ewangelicka w 1772 r.	Miejscowości, które w latach 1772–1939		Parafia ewangelicka w 1939 r.
	dołączyły się do parafii ewangelickiej w Trzciance	odłączyły się od parafii ewangelickiej w Trzciance	
Trzcianka (miasto)	-	-	Trzcianka miasto
Trzcianka (wieś)	-	1905 – włączona do miasta	
Trzcianka (folwark)	-	1905 – włączony do miasta	
Nowa Wieś	-	-	Nowa Wieś
Rudka (folwark)	-	-	Rudka (od 1832 jako wieś)
Sarcz	-	-	Sarcz
-	Schönfliess (1830 – założenie osady)	ok. 1890 – włączona do wsi Sarcz	
Niekursko	-	-	Niekursko
-	Teresin (1797 – założenie wsi)	-	Teresin
Biała	-	1853 – samodzielna parafia Biała	-
Wrząca (folwark)	-	1853 – parafia Biała	-
Radolin (1759–1858 miasto, później wieś)	-	1853 – parafia Biała	-
Łomnica	-	1870 – parafia Biała	-
-	Radolinek (1863 – założenie wsi)	1903 – parafia Kuźnica Czarnkowska	-
Radosiew	-	1904 – parafia Kuźnica Czarnkowska	-
Smolarnia	-	1910 – samodzielna parafia Smolarnia	-
Straduń	-	1910 – parafia Smolarnia	-
Dolfsbruch	-	1910 – parafia Smolarnia	-
-	Rychlik (1848 – założenie wsi)	1869 – parafia Siedlisko, później 1910 – parafia Smolarnia	-

Źródło: H. v. Cornberg, *Die Kirchenbücher der evangelischen Kirchen der Provinz Grenzmark Posen-Westpreußen*, Schönlanke und Kreuz 1934, s. 32–47; C. Schulz, *Merktafeln zur Geschichte des Netzkreises und der Stadt Schönlanke*, Schönlanke–Kreuz 1930, s. 30; A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Posen 1898, s. 10–11, 361–363.

Gdy w Trzciance powstawała luterańska parafia w mieście i okolicznych wsiach mieszkało w sumie 2015 protestantów, 1133 katolików oraz Żydzi (dane za 1771)⁶². W 1818 r. liczba zamieszkujących Trzciankę protestantów wynosiła 1579 przy 609 katolikach i 600 Żydach⁶³, a w 1871 r. 2542 ewangelików, 841 katolików i 571 Żydów⁶⁴. W 1933 r. liczba ewangelików w samym mieście Trzcianka wzrosła do 6114 osób przy 2713 katolikach, 369 Żydach i 187 osobach bez wyznania⁶⁵. Po 1945 r. liczba protestantów w mieście spadła tak drastycznie, że parafia luterańska zaprzestała swojej działalności.

2. Księgi metrykalne

Mimo, iż do końca XVIII w. parafie ewangelickie w Prusach nie miały obowiązku prowadzenia ksiąg metrykalnych, czyniły to analogicznie do parafii katolickich. Dopiero w 1794 r., odkąd metryki chrześcijańskie uzyskiwały status dokumentów publiczno-prawnych, państwo nakładało na proboszczów katolickich i ewangelickich obowiązek prowadzenia ksiąg chrztów/urodzeń, małżeństw i zgonów. Ich duplikaty należało corocznie przekazywać do lokalnych sądów pierwszej instancji⁶⁶. Podobnie jak w przypadku parafii katolickich w czasach Księstwa Warszawskiego i po jego upadku do 1874 r. duchowni ewangeliccy, najczęściej, sprawowali funkcję urzędników stanu cywilnego, a prowadzone przez nich rejestry „świeckie”, w praktyce, były duplikatami ksiąg kościelnych⁶⁷.

⁶² M. Kędelski, *Ludność północno-zachodniej Wielkopolski w XVIII w.*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 36 (1991), s. 34.

⁶³ I. Demian, *Handbuch der neuen Geographie des Preußischen Staats*, Berlin 1818, s. 368.

⁶⁴ D. Chojecki, *Obraz statystyczno-administracyjny Trzcianki w 1873 roku, część I*, „Kronika Ziemi Trzcianieckiej” 2014, nr 4, s. 46.

⁶⁵ APPiła, Akta miasta Trzcianki, sygn. 15/269, s. 143.

⁶⁶ *Allgemeines Landesrecht für die Preußischen Staaten*, t. 4, Berlin 1794, s. 789–790.

⁶⁷ W. Kwiatkowska, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po niej akta*, Toruń 2006, s. 104–105. Od 1874 r. w Prusach prowadzono księgi stanu cywilnego. Trzcianieckie księgi USC dla wszystkich wyznań znajdują się w: Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Pile (dalej: APPiła), Urząd Stanu Cywilnego Trzcianka – obwód miejski, sygn. 576 (księgi urodzeń 1874–1916, księgi małżeństw 1874–1935, księgi zgonów 1874–1934) oraz Urząd Stanu Cywilnego Trzcianka – obwód wiejski, sygn. 577 (księgi urodzeń 1874–1916, księgi małżeństw 1874–1934, księgi zgonów 1874–1934). Późniejsze księgi dla obu obwodów znajdują się w Urzędzie Stanu Cywilnego w Trzciance.

Ustalenie liczby wszystkich rodzajów ksiąg metrykalnych parafii ewangelickiej w Trzciance nastęrcza pewnych trudności. Do dziś zachowały się jedynie dwie spośród nich. Jak już wyżej wspomniano, od końca XVIII w. prowadzono je w osobnych tomach dla Trzcianki-miasta, Trzcianki-wsi, Nowej Wsi i innych gmin wiejskich.

2.a. Oryginały niezachowane

W 1934 r. Horst von Cornberg opublikował listę znanych mu luterańskich metrykaliów z Trzcianki. Wszystkie wymienione przez niego księgi były wówczas przechowane w archiwum parafii ewangelickiej, jednak żadna z nich nie zachowała się do dzisiaj. Wprawdzie jeden z dwóch zachowanych oryginałów (przechowywany w Muzeum Ziemi Nadnoteckiej w Trzciance) powinien znaleźć się na powyższej liście, jednak nie można go zidentyfikować z żadną spośród wymienionych przez Cornberga pozycji. Przyczyną tych trudności może być fakt, że księga ta była prowadzona dość chaotycznie i często dopisywano pojedyncze zapisy metrykalne w różnych wolnych miejscach, niejednokrotnie kilka lat po fakcie. Mogło to przysporzyć autorowi trudności z określeniem jej ram chronologicznych. Została ona również błędnie opisana w muzealnym inwentarzu jako *Księga chrztów i małżeństw parafii ewangelickiej w Trzciance 1779–1786*⁶⁸. Dokładniejsza analiza jej zapisów wykazała, że księga zawiera metryki chrztów z lat 1780–1796 oraz małżeństw z lat 1780–1814, o czym będzie jeszcze mowa poniżej⁶⁹. Brak natomiast jakichkolwiek wiadomości na temat losów pozostałych ksiąg.

Tab. 2. Wykaz niezachowanych ksiąg metrykalnych parafii ewangelickiej w Trzciance 1773–1934.

Rodzaj księgi	Tom	Lata	Miejscowości
Chrzty	1	1773–1798	Trzcianka-miasto, gminy wiejskie
	2	1779–1796	Trzcianka-wieś, gminy wiejskie
	3	1797–1821	Trzcianka-wieś, gminy wiejskie
	4	1798–1826	Trzcianka-miasto
	5	1773–1814	Nowa Wieś
	6	1815–1846	Nowa Wieś
	7	1822–1834	gminy wiejskie
	8	1827–1854	Trzcianka-miasto

⁶⁸ MZN, *Dział historyczny – księga inwentarzowa*, poz. 15.

⁶⁹ MZN, *Księga chrztów i małżeństw parafii ewangelickiej w Trzciance 1779–1786*, sygn. MTH 15.

HISTORIA

	9	1835–1880	gminy wiejskie
	10	1851–1886	gminy wiejskie
	11	1847–1883	Nowa Wieś
	12	1855–1892	Trzcianka-miasto
	13	1855–1892	Trzcianka-wieś
	14	1893–1905	Trzcianka-wieś
	15	1893–1900	Trzcianka-miasto
	16	1901–1911	Trzcianka-miasto
	17	1912–1928	Trzcianka-miasto
	18	1929–w1934	Trzcianka-miasto
	19	1884–w1934	Nowa Wieś
	20	1887–w1934	gminy wiejskie
Malżeństwa	1	1773–1814	Trzcianka-miasto, gminy wiejskie
	2	1780–1788	Trzcianka-wieś, gminy wiejskie
	3	1773–1814	Nowa Wieś
	4	1815–1834	gminy wiejskie
	6	1815–1892	Trzcianka-miasto
	7	1851–1892	gminy wiejskie
	8	1847–1883	Nowa Wieś
	9	1855–1892	Trzcianka-wieś
	10	1893–1905	Trzcianka-wieś
	11	1893–1900	Trzcianka-miasto
	12	1901–1911	Trzcianka-miasto
	13	1912–1928	Trzcianka-miasto
	14	1929–w1934	Trzcianka-miasto
	15	1884–w1934	Nowa Wieś
	16	1892–w1934	gminy wiejskie
	Zgony	1	1780–1814
2		1773–1821	Trzcianka-miasto
3		1773–1814	Nowa Wieś
4		1815–1846	Nowa Wieś
5		1815–1834	gminy wiejskie
6		1835–1850	gminy wiejskie

	7	1851–1892	gminy wiejskie
	8	1822–1867	Trzcianka-miasto
	9	1868–1892	Trzcianka-miasto
	10	1835–1850	gminy wiejskie
	11	1848–1883	Nowa Wieś
	12	1855–1892	Trzcianka-wieś
	13	1893–1905	Trzcianka-wieś
	14	1893–1900	Trzcianka-miasto
	15	1901–1911	Trzcianka-miasto
	16	1912–1928	Trzcianka-miasto
	17	1929–w1934	Trzcianka-miasto
	18	1883–w1934	Trzcianka-miasto
	19	1884–w1934	Nowa Wieś

Źródło: H. v. Cornberg, *Die Kirchenbücher der evangelischen Kirchen der Provinz Grenzmark Posen-Westpreußen*, Schönlanke und Kreuz 1934, s. 45–47.

2.b. Oryginały zachowane

Spśród wielu ksiąg metrykalnych parafii ewangelickiej w Trzciance w oryginale zachowały się najprawdopodobniej tylko dwie spośród nich. Obie przechowywane są w dość nietypowych miejscach. Pierwsza z nich trafiła do zbiorów Muzeum Ziemi Nadnoteckiej im. Wiktora Stachowiaka w Trzciance⁷⁰. W księdze inwentarzowej działu historycznego zapisano ją pod pozycją nr 15, jako: *Dokument – Księga narodzin i małżeństw. Gmina Ewangelicka w Trzciance – księga narodzin i małżeństw ludności Trzcianki i okolicznych wsi obejmujących lata 1779–1786*[!] i oznaczono jako poszyt pochodzący ze zbiorów dawnego muzeum⁷¹. Bliższa analiza jej treści wykazała jednak, że zawiera ona metryki chrztów/urodzeń z lat 1781–1800 dla Trzcianki (a początkowo również dla okolicznych wsi), chrztów/urodzeń z lat 1780–1796 dla gmin wiejskich (bez Nowej Wsi), małżeństw dla Trzcianki-wsi i gmin wiejskich 1780–1814, małżeństw osób pochodzących z przynależących do parafii w Trzciance gmin wiejskich, które jednak zostały zawarte poza parafią z lat 1780–1788. Metrykalia te stanowią niezwykle cenny materiał do badań nad strukturą i zasięgiem terytorialnym parafii ewangelickiej u początku jej istnienia. Jak już wcześniej wspomniano, przyczyną błędnego jej opisania mógł być chaotyczny sposób prowadzenia księgi bądź niezajomość języka niemieckiego przez osobę prowadzącą inwentarz.

⁷⁰ R. Prinke, *Poradnik genealoga amatora*, Warszawa 1992, s. 93.

⁷¹ MZN, *Dział historyczny – księga inwentarzowa*, poz. 15.

Druga spośród zachowanych ksiąg metrykalnych parafii ewangelickiej przechowywana jest w archiwum katolickiej parafii pw. św. Jana Chrzciciela w Trzciance. Są to metryki zgonów z lat 1941–1945. Księga ta po aresztowaniu proboszcza Schröera w lutym 1945 r. była prowadzona do 6 listopada 1945 r. przez siostrę Irmę Dorn. Prawdopodobnie zaraz po opuszczeniu przez nią Trzcianki metryki trafiły do archiwum parafii katolickiej. Zapewne miały posłużyć księżom katolickim do udzielania informacji rodzinom zmarłych pod koniec wojny Niemców, które poszukiwały swoich krewnych. Z niewiadomych przyczyn księga ta nie została przekazana wraz z innymi metrykaliami do Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej w 2004 r.⁷²

Tab. 3. Wykaz zachowanych ksiąg metrykalnych parafii ewangelickiej w Trzciance 1773–1934.

Rodzaj	Lata	Miejsce przechowywania
Chrzty	1780–1800	Muzeum Ziemi Nadnoteckiej im. Wiktora Stachowiaka w Trzciance, sygn. MTH 15
Małżeństwa	1780–1814	Muzeum Ziemi Nadnoteckiej im. Wiktora Stachowiaka w Trzciance, sygn. MTH 15
Zgony	1941–1945	APTJCh, bez sygnatury

Źródło: MZN, *Dział historyczny – księga inwentarzowa*, poz. 15 oraz badania własne.

2.c. Duplikaty

Anna Laszuk podała, że z parafii ewangelickiej w Trzciance zachowały się księgi zgonów z lat 1798–1823 oraz 1858–1874⁷³. Informator uwzględnia jednak tylko duplikaty ksiąg metrykalnych przekazanych do archiwów do 2003 r. Obecnie (2021) w archiwum państwowym w Poznaniu oraz jego oddziale w Pile znajdują się metrykalia parafii ewangelickiej z lat 1798–1823 (zgony) oraz 1829–1874 (chrzty/urodzenia, małżeństwa, zgony).

Najstarszą księgą metrykalną parafii ewangelickiej w Trzciance przechowywaną w Archiwum Państwowym w Poznaniu jest duplikat księgi zgonów okręgu Trzcianka-wieś z lat 1798–1823⁷⁴. Jest to o tyle ciekawa i cenna księga, że nie pochodzi ze zbioru corocznie przekazywanych do sądu duplikatów. Stanowi ona kompletną kopię wszystkich aktów zgonu osób pochowanych na cmentarzu wiejskim w Trzciance od dnia jego otwarcia (7 stycznia 1798), aż do zamknięcia (listopad 1823). Dodatkowo opatrzona została wstępem szczegó-

⁷² APTJCh, *Spis zdawczo-odbiorczy materiałów archiwalnych z parafii w Trzciance przekazanych do Archiwum Diecezjalnego w Koszalinie* z 4 października 2004 r.

⁷³ *Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce*, opr. A. Laszuk, Warszawa 2003, s. 406.

⁷⁴ APP, Starostwo Powiatowe w Czarnkowie, sygn. 1027/1271.

lowo przedstawiającym okoliczności odłączenia się ewangelickiej gminy wiejskiej w Trzciance od parafii miejskiej. Wagę tego tekstu docenił już przedwojenny niemiecki badacz dziejów Trzcianki – prof. Carl Schulz, który opublikował jego treść w czasach, gdy był on jeszcze przechowywany w archiwum parafii ewangelickiej⁷⁵.

W poznańskim archiwum państwowym znajdują się ponadto duplikaty ewangelickich metryk chrztów, małżeństw i zgonów z lat 1815–1816 oraz 1858–1874⁷⁶. Są one częścią bardzo specyficznego poszytu, na który składają się duplikaty akt metrykalnych parafii katolickich i ewangelickich w Czarnkowie, Trzciance i innych okolicznych miejscowości.

W sierpniu 2006 r. Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Pile otrzymało dodatkowo z Sądu Rejonowego w Trzciance duplikaty ksiąg chrztów, małżeństw i zgonów parafii ewangelickiej w Trzciance z lat 1829–1874. Dokumenty te, choć zewidencjonowane, pozostają nadal (luty 2021) nieopracowane. Ich kopie cyfrowe, podobnie jak kopie duplikatów z poznańskiego zespołu *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego* (sygn. 3266) dostępne są na stronie internetowej www.szukajwarchiwach.gov.pl⁷⁷.

Tab. 4. Wykaz zachowanych duplikatów akt metrykalnych i stanu cywilnego parafii ewangelickiej w Trzciance.

Rodzaj	Lata	Miejsce przechowywania
Zgony	1798–1823	APP, Starostwo Powiatowe w Czarnkowie, sygn. 1027/1271
Zgony	1815–1816	APP, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego, sygn. 3266/2
Chrzty Małżeństwa	1829	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/1

⁷⁵ C. Schulz, *Quellen und Urkunden*, t. 3, dz. cyt., s. 123–125.

⁷⁶ APP, *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego*, sygn. 3266/2, 3266/45, 3266/49, 3266/53, 3266/57, 3266/63.

⁷⁷ APP, *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego*, sygn. 3266 (skany dostępne tylko częściowo): https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&_Zespol_javax.portlet.action=zmienWidok&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_id_zespolu=18759 [dostęp: 1.02.2021]; APPiła, *Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka*, sygn. 896 (całość): https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&_Zespol_javax.portlet.action=zmienWidok&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_id_zespolu=23720 [dostęp 1.02.2021].

HISTORIA

Zgony	1830	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/2
	1831	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/3
	1832	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/4
	1833	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/5
	1834	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/6
	1835	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/7
	1836	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/8
	1837	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/9
	1838	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/10
	1839	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/11
	1840	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/12
	1841	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/13
	1842	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/14
	1843	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/15
	1844	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/16
	1845	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/17
	1846	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/18
	1847	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/19
	1848	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/20
	1849	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/21
1850	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/22	
Zgony	1851–1861	APP, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego, sygn. 3266/49
Chrzty Małżeństwa	1851	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/23

Zgony	1852	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/24
	1853	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/25
	1854	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/26
	1855	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/27
	1856	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/28
	1857	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/29
	1858	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/30
Chrzty Małżeństwa Zgony	1858	APP, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego, sygn. 3266/45
Chrzty Małżeństwa Zgony	1859	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/31
	1860	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/32
	1861	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/33
	1862	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/34
	1863	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/35
	1864	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/36
Zgony	1864	APP, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego, sygn. 3266/53
Chrzty Małżeństwa Zgony	1865	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/37
	1866	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/38
	1867	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/39
	1868	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/40
Zgony	1868	APP, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego, sygn. 3266/57
Chrzty Małżeństwa Zgony	1869	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/41
	1870	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/42

	1871	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/43
	1872	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/44
Zgony	1872–1874	APP, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego, sygn. 3266/63
Chrzty Małżeństwa	1873	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/45
Zgony	1874	APPiła, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka, sygn. 896/46

Źródło: APP, *Inwentarz zespołu Starostwo Powiatowe w Czarnkowie* (sygn. 1027); APPiła, *Inwentarz zespołu Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka* (sygn. 896).

Zakończenie

Parafia ewangelicka funkcjonowała w Trzciance w latach 1773–1945, choć luteranie mieszkali w tej miejscowości najprawdopodobniej już od XVI wieku. Jej księgi metrykalne zachowały się tylko częściowo, w dużej mierze w formie duplikatów. Wiele z nich uległo rozproszeniu inne zniszczeniu w wyniku pożarów i działań wojennych. Niektóre znajdują się w miejscach, w których trudno się spodziewać ich obecności, np. jedna z najstarszych ksiąg ewangelickich z końca XVIII i początku XIX wieku znajduje się w regionalnym muzeum, a najmłodsza księga zgonów parafii ewangelickiej z lat 1941–1945 w archiwum parafii katolickiej.

Niniejszy artykuł nie wyczerpuje w całości tematu badań nad historią parafii luterkańskiej w Trzciance i jej księgami metrykalnymi. Kilka zagadnień nadal pozostaje w formie postulatów badawczych:

1. W przechowywanej w Muzeum Ziemi Nadnoteckiej w Trzciance ewangelickiej księdze chrztów i małżeństw z lat 1780–1814 (MZN, sygn. MTH 15) odnotowano, że 14 czerwca 1944 r. została ona zmikrofilmowana przez Centralne Archiwum Ewangelickie we Wrocławiu (*Evangelisches Zentralarchiv in Breslau*). Szacuje się, że ok. 90% zasobu tegoż archiwum uległo zniszczeniu podczas działań wojennych. Jego fragment trafił do EZA w Berlinie, gdzie nie ma jednak ksiąg z Trzcianki. Część zasobu uległa rozproszeniu. Prowadząc badania nad trzcianeckimi metrykaliami, należałoby ustalić dalszy los rozproszonych ksiąg z zasobu dawnego CAE we Wrocławiu pod kątem ksiąg metrykalnych parafii ewangelickiej w Trzciance.
2. Wskazane jest również opracowanie rzetelnej monografii trzcianeckiej parafii ewangelickiej, uwzględniającej aktualny stan wiedzy na jej temat.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP)

1. *Konsystorz Generalny w Poznaniu*:
- *Acta causarum*, sygn. AC 186, AC 188.
- *Acta visitationum*, sygn. AV 07, AV 10.

Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP)

2. *Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Biała (pow. czarnkowski)*, sygn. 3766/0.
3. *Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Radolin (pow. trzcianecki)*, sygn. 3842/1, 3842/2, 3842/3.
4. *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Czarnków i parafii różnych wyznań pow. czarnkowskiego*, sygn. 3266/2, 3266/45, 3266/49, 3266/53, 3266/57, 3266/63.
5. *Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu*, sygn. 893/971.
6. *Starostwo Powiatowe w Czarnkowie*, sygn. 1027/1271.

Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Pile (APPiła)

7. *Akta miasta Trzcianki*, sygn. 15/269.
8. *Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trzcianka*, sygn. 896.
9. *Urząd Stanu Cywilnego Trzcianka – obwód miejski*, sygn. 576.
10. *Urząd Stanu Cywilnego Trzcianka – obwód wiejski*, sygn. 577.

Archiwum Parafii pw. św. Jana Chrzciciela w Trzciance (APTJCh)

11. *Kronika kościoła filialnego pw. św. Piotra i Pawła w Nowej Wsi 1947–1981*, bez sygnatury.
12. *Księga zgonów parafii ewangelickiej w Trzciance 1941–1945*, bez sygnatury.
13. *Spis zdawczo-odbiorczy materiałów archiwalnych z parafii w Trzciance przekazanych do Archiwum Diecezjalnego w Koszalinie z 4 października 2004 r.*, bez sygnatury.

Kreisarchiv Nordfriesland (Niemcy, KN)

14. Bartel W., *Tut mir auf die schöne Pforte*, [Berlin 1947], maszynopis, sygn. N-B53.

Muzeum Ziemi Nadnoteckiej im. Wiktora Stachowiaka w Trzciance (MZN)

15. *Bauakten Ev. Kirchengemeinde Markt*, bez sygnatury.
16. Froese H., *Geschichte der Stadt Schönlanke*, Schönlanke 1929, maszynopis, bez sygnatury.
17. *Dział historyczny – księga inwentarzowa*.
18. *Księga chrztów i małżeństw parafii ewangelickiej w Trzciance 1779–1786*, sygn. MTH-15.

Źródła drukowane

19. *Allgemeines Landesrecht für die Preußischen Staaten*, t. 4, Berlin 1794.
20. Bleich E., *Der erste Vereinigte Landtag in Berlin 1847*, t. 1, Berlin 1847.
21. *Kronika poznańskich Karmelitów Bosych*, opr. P. F. Neumann, Poznań 2001.
22. *Protokoły rewizyjne dóbr trzcianeckich z 1793 r.*, opr. i tłum. Ł. Nowak, Trzcianka 2018.
23. Schulz C., *Die Herrschaft Schönlanke im Jahre 1793*, Schönlanke und Kreuz 1932.
24. *Trzcianka w przeszłości i obecnie. Rękopisy z 1912 r.*, opr. i tłum. Ł. Nowak, Trzcianka 2019.

Opracowania

25. Bartel W., *Die evangelische Kirchgemeinde*, [w:] *Schönlanke an der Ostbahn*, bearb. E. Froese, Berlin 1930, s. 20–23.
26. Bąk L., *Ziemia Walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII w.*, Piła 1999.
27. Bendick C., Kurschat A., Schultze H., *Ihr Ende schaut an. Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 2008.
28. Birecki P., *Z dziejów XIX-wiecznych kościołów Trzcianki i jej najbliższej okolicy*, „Kronika Ziemi Trzcianeckiej” 2017, nr 7, s. 21–32.
29. Chojecki D., *Obraz statystyczno-administracyjny Trzcianki w 1873 roku, część I*, „Kronika Ziemi Trzcianeckiej” 2014, nr 4, s. 43–64.
30. Cornberg v. H., *Die Kirchenbücher der evangelischen Kirchen der Provinz Grenzmark Posen-Westpreußen*, Schönlanke und Kreuz 1934.
31. Demian I., *Handbuch der neuen Geographie des Preußischen Staats*, Berlin 1818.
32. *Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte*, hrsg. E. Keyser, Bd. 1, *Nordostdeutschland*, Stuttgart 1939.
33. Dolata J., Gajda E., Rogacki H., *Trzcianka. Zarys dziejów*, t. 1 i 2, Poznań 1994.
34. Hlebionek M., *Studia z dziejów Trzcianki i Ziemi Trzcianeckiej*, Trzcianka 2005.
35. Just F., *Dreihundert Jahre Posener Schulzendorf. Geschichte des Dorfes Neudorf bei Schönlanke (Kr. Czarnikau)*, Bromberg 1918.
36. Kędelski M., *Ludność północno-zachodniej Wielkopolski w XVIII w.*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1991, nr 36, s. 27–56.
37. Kriegseisen W., *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej, 1696–1763. Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.
38. *Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce*, opr. A. Laszuk, Warszawa 2003.
39. Kupras J., *Początki ksiąg metrykalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1961, t. 2, z. 1–2, s. 5–42.
40. Kwiatkowska W., *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po niej akta*, Toruń 2006.
41. Liczbińska G., *Księgi parafialne jako źródło informacji o populacjach historycznych*, „Przegląd Historyczny” 2011, nr 102/2, s. 267–282.
42. Mertinat F., *Die Glocken der evangl. Kirchen in der Grenzmark*, „Grenzmärkische Heimatblätter”, XVIII Jg., Heft 1–2, 1942, s. 99–184.
43. Nowicki T., *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011.
44. Poniatowski A., *Powojenna historia trzcianeckiego kościoła ewangelickiego*, „Kronika Ziemi Trzcianeckiej” 2015, nr 5, s. 81–87.
45. Prinke R., *Poradnik genealoga amatora*, Warszawa 1992.
46. Schulz C., *Merktafeln zur Geschichte des Netzekreises und der Stadt Schönlanke*, Schönlanke–Kreuz 1930.
47. Schulz C., *Quellen und Urkunden zur Geschichte des Netzekreises*, t. 3, Schönlanke–Kreuz 1937.
48. Schulz W., *Quellenband zur Geschichte der zweiten deutschen Ostsiedlung im westlichen Netzegau*, Leipzig 1938.
49. Spude E., *Geschichte der Stadt Schönlanke und Umgegend*, Deutsch Krone 1885.

50. Werner A., Steffani J., *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Posen 1898.
51. Wyczawski H., *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kraków–Kalwaria Zebrzydowska 2013.
52. Zachaś E., *Osadnictwo i procesy społeczne związane z osadnictwem po wyzwoleniu*, [w:] *Powiat trzycaniecki wczoraj i dziś*, red. S. Zajchowska, Poznań 1961, s. 113–153.

Netografia

53. *Szukaj w archiwach* (kopie cyfrowe akt metrykalnych): <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl> [dostęp: 1.02.2021].

Ks. Łukasz Piotr Nowak MS – dyrektor Archiwum Prowincjalnego Misjonarzy Salejczyków w Krakowie. Magisterium z teologii uzyskał w Theologische Hochschule Chur (Szwajcaria), następnie kształcił się w EB Zürich (Szwajcaria) w zakresie formacji osób dorosłych. W 2020 roku ukończył studia podyplomowe w zakresie archiwistyki i zarządzania dokumentacją na Wydziale Nauk Historycznych UMK w Toruniu. Zainteresowania badawcze: teoria i metodologia archiwistyki, źródłoznawstwo, historia Kościoła, regionalistyka, germanistyka.